

(Bâsiriyye), Emîr Alemüddin Sencer ed-Devâdâr es-Sâlihî'nin yaptırdığı Devâdâriyye Hankahı (695/1295), Dımaşk Hanbelî şeyhi Vecîhüddin Muhammed b. Osman et-Tenûhî'nin 701 (1302) yılında vakfettiği Medresetü'l-Vecîhiyye, Emîr Rükneddin Baybars'ın vakfı olan Medresetü'l-Câlikıyye (707/1307) ve 715-720 (1315-1320) yıllarında inşa edilen Cavliyye Medresesi ile Sellâmiyye, Kerîmiyye, Emîniyye ve Hatuniyye medreseleri Bahrî Memlûkleri devrinde yaptırılan hayır kurumlarıdır. Emîrler tarafından inşa ettirilen yapıların en muhteşemi, Şam nâibi Emîr Tenkiz en-Nâsirî'nin 729'da (1329) yaptırdığı Tenkiziyye Medresesi ile Sûku'l-Kattânî'nin'dir. Burcî Memlûkleri döneminde inşa edilen medreseler arasında Ebû Bekir Ali eş-Şeybânî (ö. 797/1395) için Hoca (Tâcir) Fahreddin el-Mevsilî tarafından yaptırılan Mevsiyye Medresesi, Emîr Cehârkes el-Halîfî tarafından vakfedilen Medresetü'l-Cehârkesiyye ile (Şerkesiyye) Sübeybiyye ve Bâsitiyye medreseleri önemlidir.

Memlûkler devrinde şehrin nüfusu hakkında kesin bilgi yoktur. Araştırmacılara göre şehrin nüfusu 10.000 civarındadır. Harem-i şerif'te bulunan Memlûk döneme ait belgeleri ve şehrin gelişmesini delil gösteren Hudâ Lutfi'ye göre ise XIV. yüzyılda nüfus 20.000 civarında olmalıdır (*al-Quds*, s. 225). Ancak XV. yüzyılda baş gösteren iktisadî sıkıntılar, isyanlar ve kıtlık sonucunda şehrin nüfusu büyük ölçüde azalmıştır. Kudüs'ün nüfusu Araplar, Berberîler, Hintliler, Türk ve Kafkas asıllı memlûkler, Türkmen ve Kürtler ile Moğol istilâsı sırasında Anadolu ve İran'dan gelen kimselerden müteşekkildi. Üç semavî din tarafından da mukaddes kabul edilmiş sebebiyle şehir oldukça kozmopolit bir yapıya sahipti. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğu müslümandı, daha sonra hıristiyanlar ve yahudiler geliyordu. Kudüs'teki hıristiyan ve yahudiler, kendi mahallelerinde İslâm hukukunun onlara tanıdığı zimmi statüsü içerisinde rahatça yaşıyorlardı. Avrupa'dan gelen hıristiyan hacılar Kudüs'te hac görevlerini ifa edebiliyorlardı. Bazı dönemlerde hıristiyan hacıların sorunlarını çözmek üzere Kudüs'te Avrupalı konsolosların olduğu bilinmektedir. Sultan Kayıtbay devrinde Kudüs'te yahudilerle müslümanlar arasında bir çatışma olmuşsa da Kudüs kadıları ve sultan yahudileri haklı bularak haklarını teslim etmişlerdir.

Memlûkler devrinde Kudüs'ün en önemli gelir kalemini şehre gelen hacıların ihtiyaçlarının karşılanması ve rehber-

lik hizmetlerinden elde edilen gelirler oluşturuyordu. Şehir halkının ve hacıların ihtiyaçlarına yönelik olan ticaret küçük çaplıydı. Medrese, zâviye ve ribât gibi hayır kurumlarının bakım ve onarım giderleriyle buralarda çalışanların maaşları, şehir çevresindeki tarım arazilerinin gelirleriyle beslenen vakıflar tarafından ödeniyordu. Su sıkıntısı dolayısıyla suya fazla ihtiyaç göstermeyen zeytin ve pamuk Kudüs'ün ana tarım ürünleriydi. Sebze ve meyve üretimi de ihtiyacı karşılıyordu. Şehirde sabun ve dokuma endüstrisinin bulunduğu ve gümüş ihraç edildiği bilinmektedir. Ayrıca hacılara yönelik hediyeelik eşya üretiliyordu. Diğer Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi Kudüs'te de ürünler Sûku'l-Kattânî gibi çarşılar da ve hanlarda satılmaktaydı. Hacıların beraberlerinde getirdikleri malları sattıkları bir çarşı da vardı. Kudüs'e İran, Mağrib, Yemen ve Avrupa'dan kumaş, deri ve halı ithal ediliyordu.

XV. yüzyılda Memlûk Devleti'nin ekonomik yapısının bozulması Kudüs'ü de etkiledi. XVI. yüzyıl başlarında Memlûkler'in artık bölgede asayiş sağlayamadıkları görülmektedir. Bu dönemde Kudüs'e yapılan bedevî saldırıları hacıların şehre gelmesini engellemiş ve şehrin ekonomisine büyük darbe vurmuştur. Nihayet 1516'da Mercidâbık Savaşı ile Suriye'yi ele geçiren ve ertesi yıl Kahire'deki Memlûk yönetimine son veren Osmanlılar Kudüs'e de hâkim olmuşlardır.

Memlûkler devrinde Kudüs'ün istikrarlı ve siyasî çekişmelerden uzak ortamı yönetimin medreseler ve vakıflar yoluyla ulemâya verdiği büyük destekle birleşince burada doğup büyüyenler yanında pek çok ünlü âlim eğitim görmek, müderrislik yapmak veya yerleşmek amacıyla Kudüs'e gelmiştir. Bu dönemde yetişen Kudüslü âlimler arasında müfessir Burhâneddin İbn Cemâa, Kemâleddin ve Burhâneddin İbn Ebû Şerîf, tarihçi İbn Ebû Uzeybe, muhaddis İbn Hilâl el-Makdisî, fakih İbnü'd-Deyrî, Şemseddin ve Takıyyüddin Abdullah el-Kalkaşendî, matematikçi İbnü'l-Hâim, kıraat âlimi İbnü'l-Kabâkîbî, mutasavvıf İbnü'n-Nakîb el-Makdisî ve tarihçi Ebü'l-Yümn el-Uleymî sayılabilir. Uleymî'nin *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* adlı eserinin özellikle ikinci kısmı Memlûkler devrinde şehrin tarihi, iktisadî ve içtimâî yapısı ile kültürel hayat açısından en önemli kaynak durumundadır. Yine bu devirde Kudüs'ün faziletlerine dair birçok eser kaleme alınmıştır.

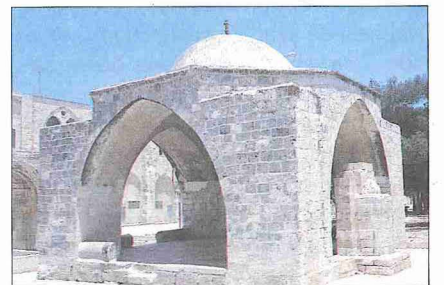
BİBLİYOGRAFYA :

- Ebü'l-Fidâ, *Târîh*, III, 195; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif*, Kahire 1312, s. 108-109; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IV, 104-106, 197, 205-206; VII, 186-187; X, 133; XII, 104, 327; Makrîzî, *es-Sülûk*, tür.yer.; Halîl b. Şâhin, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* (nşr. P. Ravaisse), Paris 1894, s. 23; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VIII, 258; ayrıca bk. tür.yer.; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, Amman 1973, II, 271-272; ayrıca bk. tür.yer.; Abdülcelîl Hasan Abdülmehdî, *el-Medâris fi Beyti'l-Makdis*, Amman 1981; J. Drory, "Jerusalem during the Mamluk Period", *The Jerusalem Cathedra* (ed. L. I. Levine), Jerusalem 1981, I, 190-213; Râif Yûsuf Necm, *Künûzü'l-Kuds*, Amman 1401/1983, s. 140-315; Huda Lutfi, *al-Quds al-Mamlûkiyya: A History of Mamlûk Jerusalem Based on the Harem Documents*, Berlin 1985; Ali Seyyid Ali, *el-Kuds fi'l-'aşri'l-Memlûkî*, Kahire 1986; M. H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*, London 1987; D. P. Little, "Jerusalem under the Ayyubids and Mamluks 1197-1516 AD", *Jerusalem in History* (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 177-199; Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, Kahire 1994, s. 87-100; Saîd Abdülfettâh Âşûr, "el-Memâlik ve'l-Kuds", *Yevmü'l-Kuds, ebhâşü'n-nedveti's-sâdisa*, Amman 1996, s. 59-76; Yûsuf Derviş Gavânime, "Niyâbetü Beyti'l-Makdis", *Mecelletü'l-'Arabîyye li's-sekâfe*, II/1, Tunus 1982, s. 75-98; F. Buhl, "Kudüs", *IA*, VI, 952-964; S. D. Goitein, "Kuds", *EI²* (Ing.), V, 332-333; Süheyl Zekkâr, "Filistin fi 'ahdi'l-Memâlik", *el-Meusû'atü'l-Filistinîyye*, Beyrut 1990, II, 527-693.

 CENGİZ TOMAR

Osmanlı Dönemi ve Sonrası. Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık'ta Memlûkler'e karşı kazanılan zaferden sonra Halep, Hama, Şam üzerinden güneye doğru ilerleyerek 4 Zilhicce 922'de (29 Aralık 1516) İdrîs-i Bitlisî'nin de aralarında bulunduğu devletin bir kısım ileri gelenleriyle ve askerle birlikte Kudüs'e geldi. Ancak Kudüs, padişahın gelişinden önce muhtemelen Ekim 1516'da Osmanlı yönetimine girmişti (Ercan, s. 10). Bu tarihte başlayan

Süleyman Paşa Namazgâhı - Kudüs

Kudüs'teki Osmanlı yönetimi, 1831-1840 yıllarında gerçekleşen Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemi hariç Aralık 1917'ye kadar yaklaşık dört asır devam etti. Kudüs, Osmanlı yönetimi altında hep sancak statüsünde kalmakla birlikte bağlı bulunduğu merkez zamanla değişti. 1516-1831 yılları arasında Şam eyaleti, 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaleti ve bu son tarihte Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilâyeti içinde yer aldı. 1872-1917 döneminde ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan merkezî hükümete bağlandı. Malî açıdan önce Halep, 1860'ların ikinci yarısından itibaren Şam defterdarlığına bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü yönetimi altına aldıktan kısa bir süre sonra ona atfettiği özel önemi gösterir icraatlara başladı. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde büyük imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Kubbetü's-sahre'nin restorasyonu ile başlayan çalışmalar bugün hâlâ ayakta olan surların inşasıyla sürdü. Yapımı beş yılda tamamlanan, uzunluğu 3 kilometreyi, yüksekliği 12 metreyi aşan surların otuz dört kulesi ve yedi kapısı vardır ve bunların altısının üzerlerinde yapıım tarihlerini gösteren kitâbeleri bulunmaktadır. Sultan Süleyman'ın diğer önemli projesi Beytülâhm ve Halilürrahmân'dan Kudüs'e su getiren kanalların tamiri, şehir suyunun dağıtımının yapıldığı havuzların yenilenmesinin yanı sıra beşi sur içinde olmak üzere altı çeşmenin inşası olmuştur. Padişahın hanımı Hürrem Sultan'ın 1551'de yaptırdığı külliye de Kudüs'ün en önemli hayır kuruluşlarından. Cami, medrese, han, ribât ve imareten oluşan külliye Kudüs'teki Osmanlı eserlerinin önde gelenlerindedir. Günümüzde bakımsız bir vaziyette ayakta olan imarette yüzlerce misafir, sûfi, medrese öğrencisi ve fakire yemek dağıtılmıştır. Külliyenin masraflarının karşılanması için büyük bir vakıf kuran Hürrem Sultan, Suriye ve Filistin'de özellikle Remle civarında birçok köy ve geniş araziyi bu vakfa tahsis ettirmiştir. Onun 1558'de ölümünden sonra Sultan Süleyman, Sayda civarında dört köyün arazisini daha bu vakfa ilâve etmiştir (*Kudüs Şer'iyeye Sicilleri*, nr. 70, s. 18-50).

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek belirginleşen Osmanlı merkez idaresinin zayıflaması Kudüs'ü de olumsuz etkilemiştir. Bunun en açık göstergesi, genel olarak bölgenin ve özellikle de

Kudüs'e ulaşan yolların güvenliğinin zayıflamasıydı. Kutsal mekânlara giden hacılar zaman zaman bedevilerin saldırılarına mâruz kalmaktaydı. Buna çözüm olarak yollar üzerine çeşitli güvenlik kulelerinin yapıldığı, bölgenin timar ve zeâmet sahiplerinin Kudüs, Halilürrahmân ve Nebî Mûsâ'yı ziyaret eden hacıların güvenliğini sağlamakla görevlendirildiği tesbit edilmektedir (Heyd, s. 76, 89, 91).

Osmanlı döneminde Kudüs bölgesi hıristiyanları arasındaki ilişkilerin gergin olduğu görülmektedir. Latin kilisesine bağlı olanlarla Rum ve Ermeni kiliseleri mensupları arasında hıristiyanlarca kutsal sayılan mekânlarla ilgili haklar konusunda sürekli anlaşmazlık çıkmıştır. Bu durum, 1660'lı ve 1670'li yıllarda özellikle Latin kilisesi mensuplarıyla Rum Ortodoks hıristiyanları arasında kanlı çatışmalara yol açmıştır. Ortodokslar'ın çoğunlukta olmalarına rağmen Latinler'in Avrupa Katolikleri'nin desteğini almaları bir başka gerginlik sebebi olmuştur. Fransa'nın Latin kilisesi lehine girişimlerini sürdürmesi ve Rum kilisesinin XVIII. yüzyılda Osmanlı merkez yönetimi üzerinde etkisini arttırarak Habeş, Süryanî ve Kıptî kiliselerinin kendisine bağlanmasını sağlaması hıristiyan mezhepleri arasındaki anlaşmazlıkları körüklemiştir.

XVIII. yüzyılda genel olarak Kudüs'ün şartları daha da ağırlaştı. 1702'de Kudüs sancak beyi tayin edilen Muhammed Paşa'nın vergileri arttırması ve vergi toplama sıkı davranması Nakîbüleşraf Muhammed Hüseyinî'nin öncülüğünde bir isyana sebep oldu ve nakîbüleşraf iki yıl süreyle yönetimi fiilen ele geçirdi. Şam eyalet valisi 1705'te askerî güç kullanarak isyanı bastırabildi (*Kudüs Şer'iyeye Sicilleri*, nr. 24, s. 3; nr. 268, s. 35; nr. 271, s. 24).

Yine XVIII. yüzyılda merkezî idarede görülen zaaf Kudüs'te iki yeni gelişmeye yol açtı. Birincisi, sancak beylerinin mahalî olarak güçlü aile mensuplarından tayin edilmesi, ikincisi de Kudüs'te bazı ailelerin prestij ve gücünün belirgin bir şekilde artmasıdır. Bu yüzyılda Kudüs sancak beylerinin çoğu Tûkan ve Nimr ailelerinden seçildi. Aynı şekilde bu dönemde Hüseyinî, Hâlidî ve Ebû'l-Lutf gibi aileler güçlendi ve Osmanlı yönetimi boyunca Kudüs yönetiminde etkili oldu. Çoğunlukla müftüler Ebû'l-Lutf ailesinden, nakîbüleşraflar Hüseyinî ailesinden, şer'î mahkeme üst görevlileri ve belediye başkanları da Hâlidî ailesinden seçildi. I. Meşrutiyet Meclisi'nde Kudüs'ü temsil etmek

üzere Hâlidî ve Hüseyinî aileleri yarışmış, seçimi Yûsuf el-Hâlidî kazanmıştır. II. Meşrutiyet dönemi meclisinde ise Kudüs bu aile üyelerinden Rûhî el-Hâlidî ve Saîd el-Hüseyinî tarafından temsil edilmiştir.

Kudüs XVIII. yüzyılın sonunda beklenmedik bir tehlide mâruz kaldı. 1798'de Mısır'ı işgal eden Napolyon bir yıl sonra Gazze ve Remle'yi de ele geçirerek Kudüs'ün Akdeniz sahiliyle, ardından kuzeye doğru ilerleyerek Safed'i de ele geçirip Şam ile karayolu bağlantısını kesti. Bu gelişmeler Kudüs halkı tarafından tepkiyle karşılandı. Akkâ'da Cezzâr Ahmed Paşa'nın Fransız kuvvetlerine karşı galip gelmesi ve Mayıs 1799'da Fransızlar'ın bölgeden tamamen çekilmesi Kudüslüler'i rahatlattı.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî gelişmeler Kudüs'ü etkiledi. 1807'de Kudüs'ü de içine alan isyan Sayda Valisi Süleyman Paşa tarafından bastırıldı. Bölgede gelişen Vehhâbî tehlikesine karşı 1810 yılında Sayda Valisi Süleyman Paşa Kudüs sancak beyliği görevini de üstlendi. 1821'deki Yunan isyanı Kudüs'te özellikle Rum Ortodokslar arasında hareketlenmelere yol açtı, ancak yetkililerin sıkı tedbirleriyle çatışma çıkması önendi. 1825'te merkezî yönetimin zaafından yararlanmak isteyen Kudüs civarındaki bazı köyler askere gitmemek ve vergi ödememek için bir isyan başlattılar; Remle-Kudüs arasında etkili olan bedevî şeyhlerinden İbrâhim Ebû Goş'un da desteğini alarak kısa sürede şehri ele geçirdiler. Sayda Valisi Abdullah Paşa isyancıları ikna ederek 1826 sonlarında sükûneti sağlayabildi.

Kudüs surlarının Yafa Kapısı

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa yönetimi döneminde (1831-1840) Kudüs'te önemli değişiklikler oldu. Onun katı uygulamaları, vergilerin artırılması, silâhsızlandırma ve mecburi askerlik kararları 1834-1838 yılları arasında Kudüs merkezli bir dizi ayaklanmaya yol açtı. Aralık 1840'ta Kudüs tekrar Osmanlı yönetimine girdi. 1838'de Kudüs'te ilk konsolosluğu İngiltere açtı; bunu Prusya, Fransa, Avusturya ve Rusya konsoloslukları takip etti. Bu dönemde misyoner faaliyetleri de hız kazandı. 1841'de İngiliz-Alman Protestan piskoposluğu kuruldu, 1845'te Grek-Ortodoks patriği İstanbul'dan Kudüs'e taşındı ve 1847'de Latin patrikliği canlandırıldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Avrupa kökenli kültürel, dinî, siyasî kuruluşlar Kudüs'teki yatırımlarını arttırarak sürdürdüler. Avrupa devletleri bir taraftan azınlıklar lehine baskılarını arttırırken diğer taraftan kendi aralarında nüfuz mücadelesine giriştiler. İngiltere, bilhassa yahudilerin hâmililiğini üstlenmeye çalıştığı gibi Kudüs ve çevresinde bir Protestan hıristiyan nüfusu oluşturdu; Fransızlar Katolik cemaat, Ruslar da Ortodoks gruplar üzerinde etkilerini yoğunlaştırdı. 1870'lerden sonra yahudi göçünün giderek artması, 1882 ve 1905'te iki büyük yahudi göç dalgası Kudüs'ün nüfus yapısını değiştirmeye başladı. Bu gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle dış kaynaklı yatırımlar şehrin yapılaşmasını sur dışına taşırdı. Yahudiler eski şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Araplar ise şehrin kuzey ve doğusuna doğru yeni yerleşim birimleri kurdular; sur dışında âdeti yeni bir şehir oluştu.

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü birçok yönden derinden etkileyecek olan bu gelişmelere karşı bir taraftan Avrupa'nın müdahalelerini sınırlandırmaya, diğer taraftan da

Kudüs'te Babü'ssilâle'nin önündeki Kanûnî Sultan Süleyman dönemine ait çeşme

Kudüs surlarının Şam Kapısı

Kudüs şehrini modernleştirmeye çalıştı. 1863'te Kudüs Belediyesi teşekkül etti, sancak yönetimini düzenlemek üzere bir idare meclisi kuruldu. Kudüs Belediyesi şehrin temizliği, kanalizasyon sistemi, aydınlatılması, sokakların tanzimi ve ağaçlandırılması gibi alanlarda önemli hizmetler verdi ve 1891'de belediye hastahanesini hizmete açtı. 1886'da Kudüs polis gücü oluşturuldu. 1900'de Yafa Kapısı'nın yakınına bir sebil, kapının üzerine de saat kulesi inşa edildi. Müze ile Türkçe, Arapça ve Fransızca oyunların sergilendiği tiyatro da diğer kültürel yatırımlardandır.

Siyasî alanda son dönemin en önemli problemi yasa dışı yahudi göçü idi. Osmanlı Devleti, yahudi göçünü ve yahudilere toprak satışını engelleme girişimleri çerçevesinde birçok tedbir almasına rağmen mahallî ve milletlerarası kaynaklı sebeplerden dolayı tam anlamıyla başarılı olamadı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde siyonizm ve Filistin'e yahudi göçüne karşı yoğun çabalar sarfedildi. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle Kudüs'ün geleceği de köklü değişikliklere mâruz kaldı.

Kudüs'ün Osmanlı idaresi altındaki gelişme seyri hakkında veriler 1520'lerden itibaren başlar. Bunlardan biri olan nüfus yapısıyla ilgili kayıtlar XVI. yüzyıl boyunca yükseliş seyri takip etmiştir. Memlükler döneminde 10.000 civarında nüfusu bulunduğu tahmin edilen Kudüs, 932 (1525-26) tarihli Osmanlı sayımına göre on mahallede (Bâbü'l-Hitta, Bâbü'l-Kattânîn, Zerrâine, Rîşe, Benî Hâris, Akabe-i Sit, Hâlidî, Şeref, Bâbü'l-Âmûd, Benî Zeyd) oturan 616 hâne (yaklaşık 3100 kişi) müslüman, içlerinde Melkitî, Süryânî ve Ya'kübîler'in yer aldığı 119 hâne (550-600 kişi) hıristi-

yan ve 199 hâne (1000 kişi) yahudi olmak üzere toplam 934 hâne (4700 kişi) nüfusa sahipti. On üç yıl sonra 945'te (1538-39) nüfus 1168 hâne, yetmiş beş bekâr müslüman, 136 hâne, altmış altı bekâr hıristiyan ve 224 hâne, on dokuz bekâr yahudiden oluşuyordu (toplam 1528 hâne, 160 bekâr, tahminen 7900-8000 kişi). XVI. yüzyılın ortalarına doğru nüfus en yüksek seviyesine ulaştı. 961 (1554) yılı kayıtlarına göre sekiz mahallede 1987 hâne, 141 bekâr müslüman erkek nüfus yanında, 303 hâne 135 bekâr hıristiyan ve 324 hâne, on üç bekâr yahudi olmak üzere toplam nüfus 13.000 kişiyi geçti. Bu tarihlere şehirde Döğër Türkmenleri'ne mensup bir grup da yerleşmişti (1538'de yirmi iki hâne, 1553'te on sekiz hâne). 970'te (1562-63) nüfus miktarı bir önceki sayıma göre biraz azalmayla hemen hemen aynı kaldı (toplam 2451 hâne, 249 bekâr, tahminen 12.600-12.800 kişi). Sadece müslümanlara yer verildiği anlaşılan 1005 (1596) yılı kayıtlarında 1444 hânenin mevcut olduğu, hıristiyan ve yahudi nüfus verilerinin noksan bulunduğu dikkati çeker. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan müslümanlar içinde Araplar yanında Anadolu, Kuzey Afrika, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinden gelen müslümanlar da vardı. Özellikle Mağribî olarak geçen grup sayıca kalabalıktı. Hıristiyanlar ise Süryânî, Ya'kübî, Ermeni, Rum, Melkitî, Sırp, Frenk ve Gürcü gruplarından meydana gelmekteydi. Bu yüzyılda yahudi nüfusundaki kısmî artışın sebebi, Osmanlılar'ın İspanya'dan sürülen yahudilerin bir kısmına Kudüs'e yerleşme izni vermeleriydi. Yahudiler 1538'den itibaren üç mahalle halinde kaydedilmişlerdi. 1617'de Kudüs'e gelen Polonyalı Simeon burada on iki hâne yerli Ermeni, yirmi-otuz hâne Kıptî, az miktarda da

Rum bulunduğunu; Ermeni, Rum, Frenk ve Sırp'lar'a ait olmak üzere dört manastırın yer aldığını yazar (*Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 128-129). 1660'ta Chevalier d'Arvioux halkın Arap, Türk ve yahudi dışında Frenk, Rum, Ermeni, Mârûnî, Gürcü, Kıptî, Habeş ve Keldânî hristiyanlardan meydana geldiğini, fakat bunların Arap, Türk ve yahudilere nisbetle çok az sayıda olduğunu belirtir (*Mémoires*, II, 106-110). Şehri 1671'de etraflı şekilde tavsif eden Evliya Çelebi ise iç kalede Türk garnizonunun bulunduğunu ve yetmiş evin mevcut olduğunu, Hz. Dâvûd varoşundaki kırk hâne dışında 1000 evin sur içinde yer aldığını yazar (*Seyahatnâme*, IX, 463-466).

XVIII. yüzyılın sonunda da Kudüs'ün nüfusunun 14.000'i aşmadığı tahmin edilmektedir. Volney 1784'te şehrin nüfusunu 12.000 ile 14.000 arasında tahmin etmektedir (*Travels*, I, 304). A. Bonne, XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki Kudüs nüfusunun 12.000 civarında olduğunu belirtir (*Jerusalem in History*, s. 220).

XIX. yüzyılda Kudüs'ün nüfusuna dair kaynaklar çoğalmaktadır. Osmanlı kaynaklarına göre 1849'da şehirde 6184 müslüman, 3744 hristiyan ve 1790 yahudi olmak üzere 11.682 kişi yaşıyordu. 1850'den itibaren nüfusta giderek artış görüldü. 1870'te toplam nüfus 20.000, 1880'de 30.000 ve 1890'da 40.000 seviyelerine ulaştı. Bu son yıllarda şehirdeki yahudi nüfus sayısı oldukça arttı ve en kalabalık grup haline geldi. 1900'de 10.000 müslüman, 10.000 hristiyan ve 35.000 yahudi olmak üzere toplam nüfus 55.000'i buldu. Osmanlı ve Avrupa kaynaklı nüfus rakamları arasında en önemli fark Avrupa kaynaklarında mübalağalı verilen yahudilerin sayısında ortaya çıkmaktadır. Bu farkın bir diğer sebebi de Osmanlı kaynaklarının Osmanlı vatandaşlarını esas alması dolayısıyla Kudüs'teki yabancı uyruklu ve yasadışı olarak orada bulunan yahudileri içermemesidir. Bazan da yahudi nüfusunun kasten abartıldığı görülmektedir. Siyonist teşkilât görevlisi Arthur Ruppın'ın 1914 yılı yahudi nüfusunu 45.000 göstermesi bunun açık örneğidir. Aynı yıllara ait Osmanlı nüfus istatistikleri 18.190 yahudi kaydetmektedir.

Ticarî ve ekonomik açıdan Kudüs fazla gelir kaynağına sahip değildi. Şehrin civarındaki tarım arazileri yetersiz ve sanayinin gelişmesi için gerekli miktarda ham

maddeden mahrumdu. Ticarî açıdan da önemli ticaret yollarının dışında kalıyordu. Bütün bu olumsuzluklara karşı en önemli gelirleri dinî statüsünden kaynaklanmaktaydı. Hacların ve turistlerin ziyaretleri el sanatlarına ve ticarete bir canlılık kazandırmaktaydı.

Osmanlı dönemi Kudüs'ünde tekstil ve boyacılık, dericilik, sabunculuk ve metal atölyeciliği dallarında sanayi üretimi dikkat çekmektedir. İthalât ve ihracat açısından bakıldığında sabun Mısır'a, tahıl Mısır, Rodos ve Dubrovnik'e ihraç edilirken Mısır'dan pirinç, Şam'dan elbise ve kahve, İstanbul, Irak ve Çin'den bazı tekstil ürünleriyle halı ithal edilirdi. Kudüs gelirleri arasında vergilerin yanı sıra üç kutsal din mensuplarının bölgeye yaptıkları düzenli ziyaretler sırasında yapılan satışlar ve özellikle hediyelik eşya üretiminden elde edilen gelirler de zikredilebilir. Alman seyyahı Seetzen, 1806'da Kudüs'te faaliyet gösteren esnaf ve tüccar sayısının en az 700 olduğunu belirtmektedir (*Reisen durch Syrien*, II, 21-23). Kudüs'ün en önemli gelir kaynağı ise İstanbul ve Mısır'dan gönderilen surrelerdir. Dışarıdaki yahudilerin Kudüs'teki dindaşlarına bir nevi zekât gibi gönderdikleri paralarla Avrupa krallıklarının hristiyanlara yaptıkları malî destekler de Kudüs için önemli gelir kaynaklarındandı.

Kudüs, 1850'lerden itibaren belirgin bir şekilde gelişmeye ve şehrin nüfusu artmaya başladı. İnşaat sektöründe önemli gelişmeler oldu ve işsizlik azaldı. Daha önce ciddi bir gelir kaynağı oluşturan sabun üretimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında geriledi. Bu dönemde Kudüs'te satılan hediyelik eşyaların üretimi de Beytülâhm'da yapılmaya başlandı. Osmanlılar'ın son döneminde Kudüs'e gelen yahudi sayısındaki artış şehrin ekonomik yapısını fazla değiştirmede.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulaşım sisteminde belirgin bir iyileşme gerçekleşti. 1865'te Kudüs telgraf sistemine kavuştu. 1868'de Kudüs-Yafa karayolu ve 1892'de Kudüs-Yafa demiryolu hizmete açıldı. Bu gelişmeler Kudüs'ün dış dünya ile ilişkilerinin gelişmesine, ziyaretçi sayısının artmasına ve ekonomik açıdan gelişmesine önemli katkı sağladı.

Kudüs'ün eğitim ve kültür hayatı da Osmanlılar döneminde önemini korumuştur. İslâm tarihi boyunca farklı müslüman ülkelerden gelen yüzlerce âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Kudüs'te yaşamayı tercih ederek şehrin ilmî ha-

yatına katkıda bulunmuştur. Osmanlı döneminde devralınan İslâmî miras korunmuştu. Kudüs ilmî cazibe merkezi olmayı sürdürdü. Şehirde kurulan medreseler vakıflarla desteklendi. Medreselerin etraflı tasavvufî hayat açısından da canlandı. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zâviye yer almakta, Mevleviyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Ahmediyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin katkı sağlamaktaydı.

XVIII. yüzyıldan itibaren Kudüs medreseleri ve kültür hayatı gerilemeye başladı. Bunun en önemli sebebi medreseleri ve kültürel hayatı canlı tutan vakıfların zayıflamasıdır. Kudüs'teki eğitim kurumlarını ve dinî-kültürel hayatı canlı tutan vakıflar sadece Kudüs ve civarında değil Anadolu, Mısır ve Suriye'de de bulunmaktaydı. Medreselerden başka bir çeşit eğitim kurumu sayılabilecek hankahlar, ribâtlar ve zâviyeler de vardı. Bütün bu kurumlarda dinî eğitim hâkimdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında modern devlet okullarının yanı sıra misyoner okullarının da hızla arttığı görülmektedir.

Kudüs'ün eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi Mescid-i Aksâ Kütüphanesi idi. Burada bulunan kitapların çoğu Haçlılar tarafından yakılmıştır. Bu kütüphanenin kitapları genel olarak Kur'an ve Kudüs üzerine yazılanlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Eşrefiyye ve Kâdiriyye gibi büyük medreselerin kendi kütüphaneleri mevcuttu. Memlûk ve Osmanlı sultanlarının Mescid-i Aksâ'ya hediye mushaf göndermeleri âdettendi (*Kudüs Şer'iyye Sicilleri*, nr. 44, s. 500). Kudüs şer'iyye sicilleri şehrin özel kütüphaneleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bunlardan birkaçı şöyle sıralanabilir: Muhammed İbn Büdeyr (*a.g.e.*, nr. 272, s. 147), Hasan el-Hüseynî (*a.g.e.*, nr. 267, s. 156-162), Beşîr el-Hâlidî (*a.g.e.*, nr. 231, s. 65-66). Kudüs, tarihinin hemen her döneminde inşa faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde yapılan büyük binalar, camiler, medreseler, tekkeler, zâviyeler, ribâtlar ve hankahlar şehrin ekonomik hayatına önemli katkı sağlamıştır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında ise tarihinin altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Kubbetü's-sahre'de gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinin dışında Kudüs surlarının yapımı (1536-1540), vakıflar ve günde yüzlerce fakiri doyuran Haseki Sultan İmarethânesi zikredilmelidir.

Manda Yönetimi ve Sonrası. 1917 yılı Kudüs için bir kader yılı oldu. 2 Kasım'da Balfour Deklarasyonu ile İngiltere yahudilerin bölgede siyasî bir varlık oluşturmalarını destekleyeceğini açıkladı. 11 Aralık'ta da İngiliz askerleri Kudüs'e girdi. İngiliz işgali, Kudüs'teki sadece Haçlı işgaliyle kesintiye uğrayan yaklaşık 1200 yıllık müslüman yönetimini de sona erdirdi.

Aralık 1917'den itibaren Kudüs gidecek İslâmî karakterini yitirmeye başladı. Bu dönemde yerli nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan müslüman ve hristiyan Araplar'ın yerine yeni gelen yahudiler yerleştirildi. Kudüs 1917-1920 yılları arasında İngiliz askerî yönetiminde kaldı. 1920 San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin manda yönetimine verilmesiyle de 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar devam edecek İngiliz sivil yönetimi göreve gelmiş oldu. İngiliz yönetiminin yoğun yahudi göçüne izin vermesiyle Kudüs ve daha geniş mânada Filistin 1920, 1928, 1929, 1933 ve 1936'da bir dizi protesto, silâhlî ayaklanma, grev ve boykota sahne oldu.

İngiliz yönetiminde Kudüs köklü demografik, ekonomik ve kültürel değişiklikler yaşadı. Şehir içinde yahudi nüfusu Arap nüfusunu geçti. Ekonomik olarak da Araplar kendi imkânlarıyla, dışarıdan yoğun maddî destek alan yahudilerle mücadele etmek zorunda kaldı. Araplar ile yahudiler arasında dengelerin tamamen altüst olmasının doğurduğu problemleri çözemeyen İngiltere, 1947'de Birleşmiş Milletler'e sunduğu Filistin'i paylaşım planında Kudüs'e milletlerarası bir statü verilmesini önerdi. 1948 Arap-İsrail savaşında İsrail Batı Kudüs'ü işgal etti. Ürdün ise eski şehri yani Doğu Kudüs'ü ele geçirdi. Böylece Kudüs Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölündü. İsrail, Ocak 1950'de Birleşmiş Milletler kararlarına aykırı olarak Batı Kudüs'ü başşehir ilân etti ve parlamento ile birlikte diğer önemli hükümet birimlerini oraya taşıdı. 1948'de 60.000 Arap nüfusuna karşılık yahudi nüfusu 100.000 dolayındaydı. Bu rakam 1967'de 197.000'e yükseldi. 1967 Arap-İsrail savaşında şehrin tamamını işgal eden İsrail, bazan aşırı güç de kullanarak şehri yahudileştirme çalışmalarına hız verdi. Yeni yerleşimlerin şehri kuşatıcı şekilde planlanması ve özellikle Doğu Kudüs'te yoğunlaşarak bölgenin Arap nüfusunu geride bırakması dikkat çekiciydi. Birleşmiş Milletler'in birçok defa knamasına ve karşı çıkmasına rağmen İsrail, Kudüs'ün Arap-İslâm karakterini zayıflatma

politikalarına devam etti ve nihayet 21 Ağustos 1980'de doğusu ve batısıyla birleşik Kudüs'ün İsrail'in ebedî başşehri olduğunu ilân etti. 1987'de Araplar 475.000 kişilik Kudüs nüfusunun % 28'ini oluşturuyordu. Günümüzde nüfusu 600.000'e yaklaşmış olan (2000'li yıllara yaklaşıldığında 557.000) Kudüs şehrinin yaklaşık 4 km. uzunluğundaki surların çevrelediği eski kesiminde dar ve dolambaçlı sokakların varlığı ile dikkati çeken bir Ortaçağ şehri, bunun batısında modern cadde ve bulvarlarla farklı bir görünüş arzeden modern şehir yayılır. İsrail Devleti'nin kurulduğu yıllarda Ürdün'e ait olan eski kesimin 0,85 km²lik yüzölçümüne karşılık yeni kesim, yani İsrail'de kalan kesim 28 km² genişliğindeydi. Günümüzde modern kesim kuzey, batı ve güneye doğru genişlemesine devam etmiş, her iki kesimin toplam yüzölçümü 100 km²'yi biraz geçmiştir. Bugün özellikle turizm merkezi olan Kudüs'te ağır sanayi gelişmemiştir. Hafif sanayi kollarından elmas kesilmesi, mobilya yapımı, kimya ve ilaç sanayii, dokuma ve hazır giyim sanayii gelişme yolundadır.

İsrail'in Kudüs ve Filistin'de Araplar'ın haklarını kısıtlayıcı politikaları 1987'de Batı Şeria'da "intifada"ya yol açtı. 1990'lı yıllarda da Kudüs'ün Arap / İslâmî yapısını değiştirmeye yönelik politikalara devam edildi. Tarihî mekânların yıkılması, Arap gayri menkullerine el konulması, çeşitli sebeplerle Araplar'ın şehri terketmesinin sağlanması gibi politikalar sonucu Kudüs'teki yahudi mülklerinin birkaç kat arttığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 522, s. 21, 29; nr. 602; *Kudüs Şer'iyye Sicilleri*, nr. 24, s. 3; nr. 31, s. 277-282; nr. 44, s. 500; nr. 45, s. 19; nr. 70, s. 18-50; nr. 231, s. 65-66; nr. 267, s. 156-162; nr. 268, s. 35; nr. 270, s. 18-50; nr. 271, s. 24, 31; nr. 272, s. 77-78, 147; nr. 280, s. 4, 32, 33, 358-359; 3 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Nezihî Aykut v.dğr.), Ankara 1993, s. 215, 216-218; 6 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.), Ankara 1995, I, 30-36, 39, 63-64; II, 291; *Jerusalem Haram*, Cairo 1925-27, nr. 30, 144, 155, 219; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, Dersaadet 1266, s. 85; (1282), s. 72, 176; (1290), s. 154; (1334), s. 776-778; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619* (trc. H. D. Andreas-yan), İstanbul 1964, s. 128-129; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 463-466; Ch. d'Arvieux, *Mémoires*, Paris 1735, II, 106-110; U. S. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina etc.*, Berlin 1854-59, II, 18, 21-23; Mehmet Ref'et Paşa, *Seyahatnâme-i Arz-ı Filistin*, Dımaşk 1305, tür.yer.; M. van Berchhem, *Corpus inscriptionum arabicarum: I: Jerusalem Ville*, Cairo 1922-23, II; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerimiz Yapıtıklarımız: 1890-1922*, İstanbul 1945, s. 82-102;

U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615*, Oxford 1960, tür.yer.; Ârif el-Ârif, *el-Mufaşşal fî târihi'l-Kuds*, Kudüs 1961, s. 70, 124, 176; M. C. F. Volney, *Travels through Syria and Egypt*, London 1792, I-II, tür.yer.; M. M. ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filistin*, Amman 1973, I, 241-270; A. Cohen, *Jerusalem in the 18th Century*, Jerusalem 1973, tür.yer.; a.mlf., "The Walls of Jerusalem", *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis* (ed. C. E. Bosworth v.dğr.), Princeton 1989, s. 467-477; a.mlf. – B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, s. 92-94; Y. Ben-Arieh, "The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century according to Western Sources", *Studies on Palestine During the Ottoman Period* (ed. M. Ma'oz), Jerusalem 1975, s. 50-53; a.mlf., "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century", *Annals of the Association of American Geographers*, sy. 65 (1975), s. 262; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 141, 158, 189; B. Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century", *The Palestinians and the Middle East Conflict* (ed. G. Ben-Dor), London 1979, s. 21-32; a.mlf., "Jerusalem in the Tanzimat Period", *WI, XXX* (1990), s. 1-44; Mehmet İpşirli – M. Dâvud et-Temimî, *Evkâf ve emlakü'l-müslimîn fî Filistin*, İstanbul 1982, s. 20-56; H. Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem: 1890-1914*, Berlin 1985, tür.yer.; R. Kark, "The Contribution of the Ottoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa, 1840-1917", *Palestine in the Late Ottoman Period* (ed. D. Kushner), Jerusalem 1986, s. 46-58; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 4-14; Kâmil Cemil el-Aselî, *Mekânâtü'l-Kuds fî târihi'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Amman 1988; *Jerusalem in History* (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 200-278; J. MacCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, tür.yer.; *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları* (nşr. F. Rezan Hürmen), İstanbul 1993, I, 73-150; Orhan Kılıç, *Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 57, 139-142; Dror Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi* (trc. Serpil Çağlayan), İstanbul 2000, tür.yer.; A. Rafeq, "The Political History of Ottoman Jerusalem", *Ottoman Jerusalem* (ed. S. Auld – R. Hillenbrand), London 2000, s. 25-36; a.mlf., "The 'Ulema' of Ottoman Jerusalem (16th-18th Centuries)", a.e., s. 45-51; Klaus Kreiser, "The Place of Jerusalem in Ottoman Perception", a.e., s. 53-56; Khairiah Kasmieh, "The Leading Intellectuals of Late Ottoman Jerusalem and their Biographies", a.e., s. 37-44; G. Hintlia, "The Commercial Life of Ottoman Jerusalem", a.e., s. 229-234; Abdülaziz İvaz, "Mutasarrifiyyetü'l-Kuds fî evâhiri'l-'ahdi'l-'Osmâni", *Palestine Affairs*, IV, Beirut 1971, s. 126-141; D. Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *MES*, XXIII/3 (1987), s. 274-290; A. Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", a.e., XXVIII/1 (1992), s. 1-65; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, 962-964; S. D. Goitein, "al-Kuds", *EP* (İng.), V, 333-339.

